

Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból

A dalmáciai Šibenik konventuális ferences kolostorának (Samostan sv. Frane) könyvtárában *Liber Demetrii de Laskó* címmel, Cod. 10. jelzettel egy XV. század első feléből való, Magyarországon keletkezett kódexet őriznek. A könyvet, amely eddig elkerülte a hazai kutatók figyelmét, először Krsto Stošić, a kolostor néhai könyvtárosa írta le 1933-ban a *Croatia Sacra* című zágrábi egyháztörténeti folyóiratban a ferences könyvtár kézíratairól közreadott katalógusában.¹ Stošićtól származik a kódex latin elnevezése, és már ő megemlítette azt is, hogy a 16. levélen öt magyar nyelvű sor található. 1982 októberében, jugoszláviai tanulmányúton liturgikus kódexek után nyomozva, az említett könyvtárban rábukkantam erre a magyar szempontból kiemelkedően becses középkori emlékre. A helyszínen néhány órát fordítottam a kódex átvizsgálására, majd ezt a munkát itthon mikrofilm alapján folytattam.²

Már az első átlapozásnál megállapíthattam, hogy a vegyes tartalmú papír kódex kétségtelenül magyar eredetű, és az is valószínűnek látszott, hogy a középkori iskolakönyvek műfajába tartozik. A hazai művelődéstörténet számára jelentősnek ígérkező forrást a 16. fólió verzóján olvasható öt soros magyar szöveg, az irodalomtörténet és nyelvészet számára meglepetést jelentő verses könyörgés teszi különösen fontossá.

A kódex 145×215 mm nagyságú, 268 fólió terjedelmű. Az anyaga papír, amelynek eredetét, vízjelét nem tudtam megvizsgálni. Az egyes füzetek nagyságára is csak néhány, a mikrofilmen is látható ívjelzésből lehet következtetni. A kötet első részében ugyanis öt helyen (ff. 3, 19, 50^v, 66^v, 82^v) a lap alsó szegélyén latin sorszám (primus, secundus, tertius, quartus, quintus) látszik. Az így megjelölt lapok között 16, illetve 32 levél van. Három esetben ilyen lapra egy-egy nagyobb tartalmi egység kezdete esik (f. 3: *Summula de Summa Raimundi*, f. 19: *Historiae per Bibliam*, f. 67: *Computus metricus*). Ez a számozás, amely a kódex nagy részét író Laskói Demeter kezétől származik, a továbbiakban elmaradt. A kötés tehát a kódex keletkezési helyén készülhetett. A füzetekbe másolt részeket a scriptor sorba rendezte, majd a könyvkötő három, egyenként 8–8 mm széles bőrcsíkra felfűzte; a csíkokat 3–4 mm vastag deszkából kiszabott táblákon az előre elkészített kettős nyílásokon átbújtatta, és a tábla külső oldalán leragasztotta. Ezután a fatáblákat durván, elnagyolva kiszabott

¹ *Rukopisni kodeksi samostana sv. Frane u Šibeniku*. Croatia Sacra. Zagreb 1933. Fasc. 5. 18–61.

² A kódex mikrofilmje a MTA Könyvtárában 6428/I. számmal található. — E helyen is megköszönöm a šibeniki ferences kolostor elöljárójának és könyvtárosának előzékeny segítségét, Dr. Pavao GALIĆ úrnak (Zadar, Naucna Biblioteka) a mikrofilm elkészítése körül nyújtott baráti közreműködését.

és meglehetősen vastag pergamennel bevonta, amely az idők folyamán szürkére pizskolódtott.

Az első tábla belső oldalára ragasztott könyvtári címkén K. Stošić írásával a kódex jelzete és címe olvasható: 10. Liber Demetrii de Lasko. A kötetet borító pergamen behajtott részein a XV. század második feléből származó, helyenként elmosódott szövegrészek, tollpróbák láthatók; így a hátsó tábla belső oldalán ez a bejegyzés: „... recesserunt ad imperatorem turcorum ambo fratres 1453”, majd alább ugyanazzal a kézzel: „Stephanus f(rater) pollonus”.

A kötéshez tartozik még két pergamen lap is. Ezeket a könyvkötő a táblák és a kódex törzse közé, az említett keskeny bőrcsíkokra ráfűzte, és a kódex lapjival egyező nagyságra körülvágta. A rajtuk levő írás a kódexhez viszonyítva fordított helyzetben látható. A könyvkötő ezeket a pergamenlapokat feltehetően a könyvtáblák belső oldalaira akarta ragasztani, hogy a fűzésnél alkalmazott csíkokat eltüntesse és egyúttal a kötetet is megerősítse. Erre azonban valamilyen okból nem került sor; a lapokon ragasztónak nyoma nincsen.

A két pergamen lap, amely ugyancsak a kódex keletkezési helyén került a kötésbe, az itthoni tüzetes vizsgálat során szolgált nagy meglepetéssel: egy XII. század végi magyarországi hangjegyes tropárium részletei láthatók rajtuk. A szövegek Notker Balbulus által szerzett vagy neki tulajdonított húsvéti és karácsonyi prózákat tartalmaznak és a miseéneklés St. Gallen-i szokásának hazai gyakorlatáról tanúskodnak. Az első fragmentumon a „Laudes Christo redempti”, „Pangamus creatoris”, „Agni paschalis esu” és a „Grates salvatoris” kezdetű húsvéti darabot, a hátsó lapon a „Grates nunc omnes”, „Natus ante saecula” és az „Eia recolamus” kezdetű prózát, valamint a magyar vonatkozásban ritka, de nem ismeretlen „Laudem Deo” kezdetű karácsonyi trópus olvashatjuk. Valamennyi darabnak megvan a négy vonalra egyszerű hangjegyírással lejegyzett dallama. Szendrei Jankának, a Laudem Deo tropus és a hazai hangjegyírás szakértőjének véleménye szerint e két lapon valószínűleg a vonalas magyar notáció legrégebbi, a Pray-kódex kottás bejegyzéseit is megelőző emléke került elő.³

Végül e két lapról még azt is megjegyezzük, hogy azok a kódex törzséhez viszonyítva fordított helyzetben kerültek a táblák mellé. Alsó és felső szegélyükön, valamint a kottás sorok közötti szabad helyeken viszont a kódex írásával egyező állásban, feltehetően a XV. század ötvenes éveiben az említett *Stephanus frater Pollonus* két *Cisio Janust* és néhány tollpróbát írt be.

A kódex sorsára vonatkozó legkorábbi adatnak látszik az 1. levél rektójának felső szegélyén egy elmosódott possessor-bejegyzés: „Iste liber est assignatus pro me fratri [olvashatatlan név] per [olvashatatlan név]”. Alighanem ez a kódex elkészültét követő első tulajdonosokra vonatkozhat, akik talán ugyanabban a kolostori iskolában használhatták a könyvet, ahol az eredetileg készült. A liturgikus kalendáriumban (ff. 93—98^v) olvasható bejegyzések már a század közepén Dalmáciában keletkeztek és *Stephanus frater Pollonus* kezétől származnak. Ezek a következők: május 2-án: Woyuode uiyslanich 1454 obitus [..]”; július 10-én: „Obitus d. thome regis bosne 1461 sexta feria”; október 8-án: „S. Simeonis de Zadra” és alatta október 10-én: „Obiit magdale(ne) cho-

³ SZENDREI Janka: *Az Akadémiai Könyvtár T 256 jelzetű töredéke. A „Laudem Deo” két hazai följegyzésének jelentősége.* Zenetudományi Dolgozatok 1978. (Bp. 1979.) 19—34. — Az első fragmentumon a vonalazás piros színű, amint az K. Stošić leírásából is kiderül; ez a mikrofilmen technikai okból nem látható. — Szendrei Jankának a magyar notációra vonatkozó véleményét e helyen is megköszönöm.

color solis lux illustras sup nos. Etiam quidam huius
 am gnis igitur exultantibus huius lux ista ductoris est tuis
 sempiterni. Et exclamat. Scias hoc est lux vras sic
 p dicit cu essentibus ad huc mltas Populus q
 ambulat mter vrbis vidit luce magnas habitantia
 in regione omne motu. Huc sup venit gentes m
 Simcon q exultans dicit gloriante deo quia ego
 xpm. Santa nati in maibz meis supapi m plo et
 repleto spu scto dicit. Nunc vidit oca mei salutae
 tue post hoc sup venit quid heremita qui m
 rogatus a nobz quis esset dicit Ego sum iohannes
 qui xpm baptizavi q ante faciem eius pcedui
 nam eius q vidi digitis meis dicit. Ecce agnus
 dei qui m pmo p p veniet visitae nos q sic m p
 solvant q moui cu eo respiceret. Hc bibe. Ecce
 iohannes testu p allegato etc

Quod sum necessaria in domo dei quatuor sigt gra
 marca mystica iustanomena 2 tra coposificata etc

Oh ystomeli teste ydesti q mlaguak otalma
 otupeletas test ma tegetet mltat glan ymadlak
 hug evigomethz melias galalonnaki ydeym eltekm
 Oh elagnek honere ag emekiam ewrek heremeth
 Oged hert 2 es ymmlak letkemeth testemmet
 Mde faye p p vi
 hystolhad

Inde illa visitabit dnbigla dio suo duro sibt fame
 fira pte donec conterantur pccores a facie
 tie co q m lege eius ambulare noluerunt etc

1. kép. A verses könyörgés szövege, Laskói Demeter kézírása. Fol. 16.

sauich 1459". A kódex tehát a XV. század közepén már Zadarba kerülhetett, ahol Nagy Lajos királyunk óta Szent Simeonnak volt kultusza. Ez azonban Šibenikbe nem terjedt át. Arra már nincsen adatunk, hogy miként jutott mai őrzési helyére.

A kódex írásának jellege megegyezik a XV. század első felében Európa-szerte elterjedt és magyar földön is általánosan használt gótikus kurzív könyvirással; megtalálhatók benne az iskolás kéziratokból ismert fokozatai: a másolt szövegeknél a *cursiva textualis*, a glossa ordinariánál a *cursiva currens*, és a szóbeli magyarázatok, az előadások gyors jegyzetelésénél a *notularis*. A rendelkezésre álló fényképek segítségével öt kéz írását sikerült megkülönböztetni, ezek azonban nagyon hasonlóan egymáshoz. Ennek oka nyilván az, hogy a kódex szűk határidőn belül feltehetően azonos scriptoriumban készült, ahol a scriptorok együtt tanulták, gyakorolták az írás mesterségét. Az öt író közül hárman, összesen hat esetben a záradékokban megnevezik magukat. Hét kolofonban pedig az évszám szerepel. Ezeket figyelve megállapítható, hogy a kódex legnagyobb, összesen 241 levél terjedelmű részét a címadó Laskói Demeter írta. A kezétől származó hat kolofon közül kettő név nélkül a kódex elején 1433-ból (f. 14) és 1434-ből (f. 55) való. Az utóbbinál még ez a megjegyzés is olvasható: „per manus cuiusdam studentis”. A „studens” kifejezés előfordul még Pécsett Veresmarthy Hippodam iskolás kódexében is, amely egy időben keletkezett Laskói Demeter kódexével, és amely tartalmában, rendeltetésében is hasonló hozzá. A „studens” kifejezésről Petrovich Ede mutatta ki, hogy az egyaránt jelenthet tanítót vagy az írásban, másolásban már a kezdő fokon túljutott tanulóat.⁴ Laskói is, akárcsak Veresmarthy egyetlen alkalommal, a kódex elején nevezte így magát; tehát ha kezdetben, 1433-ban még tanuló volt is, később, 1434 után a gazdag tartalmú kéziratot már mintapéldányként használhatta tanításnál, szövegek magyarázatánál. Később 1434-ben (ff. 63^v, 92) és 1435-ben (ff. 188, 241) a nevé is feltűntette: „per manus Demetri de Lasko”.

A kódexben ezen kívül egy kéztől származó összefüggő szöveget még a 241. levél verzóján kezdődő ötvenhárom lapnyi részben találunk. Terjedelemben ez a könyv egy tizedét teszi; ebből negyven lap egy bűnbánatról szóló verses traktátus sorközi magyarázatokkal, amelynek végén (f. 260) a cím és a másoló neve olvasható: „Explicit sumpma penitencia per manus Demetri de Zemlen”, majd az 1435-ös évszám. Lehetséges, hogy a kódex már a bekötés után került Zemléni Demeter kezébe, aki az üresen maradt utolsó részt teleírta. Írása megtévesztésig hasonlít Laskói Demeterére. Meglehet azonban az is, hogy a bekötésről már Zemléni gondoskodott. A kódexben egyébként minden szabad helyre, sorba írás került. Idézetek, mondások, rövid jegyzetek töltik ki az eredetileg füzetekbe másolt nagyobb szövegegységek után megmaradt helyet. Ilyenek között találjuk két névtelen és egy magát névvel is megnevező kézíró szövegét. Ezek paleográfiai szempontból nem sorolhatók a kódex törzséhez. Érdekes a 91. levél verzójának első felén a *Computus metricus* 19 és fél sora után a lap aljáig egy idegen kéz írása. Ez a mondat közepén folytatta Laskói Demeter másolását, majd a lap alján kettősponttal mondat közepén abbahagyta; a következő lapon azután ugyancsak mondat közepén Laskói folytatta az írást. A szöveg tartalma, a kántorböjtre vonatkozó időszámítás magyarázata nem szakadt meg. A besegítő névtelen kézíró bizonyára Laskói társa vagy tanítványa

⁴ PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 672–676.

lehetett, aki cselekedetét a lap alján egy tréfás rajzzal is megörökítette: az utolsó sor egyik h-betűjének alsó szárát lehúzza két fejet kanyarított, a mutatóujját intón felemelő tanítóé és a feladatát jól végzett, sapkáját megemelő diáké.

A második névtelen kézíró tizenkét soros beírása a Laskói Demeter által másolt *Computus metricus* és az azt követő *Cisio Ianus* után, a 92. levél verzójának alsó felén olvasható. Az üresen maradt helyre idegen kéz textualis cursiva írással, halvány tintával az arab számjegyek jeleit és azok jelentését jegyezte be.

Végül egészen szokatlan helyen, a 197. levél verzójának felső harmadában találok még idegen szöveget, amelynek írója meg is nevezi magát: „Explicit liber per manus Jacobi de Vijbez”, és megjelöli az írás idejét is: 1428-ban „in carnis priuio 2^a feria, ante festum sancti petri”, vagyis: nagyböjtbén a február 22-ét, Szent Péter székfoglalását megelőző hétfőn.⁵ A nyolc sornyi szöveg csonka; „seu praesciti ceteras” szavakkal kezdődik és semmi összefüggésben nincs az előző lapon olvasható bibliai szöveggel, amelynek másolója a Génezisből vett textus befejezését félreérthetetlenül így jelölte: „quando peperit ei Agar Ismaelem etc. require” (vagyis: a többit keresd meg magad). A következő lapon csonkán kezdődő rövid bekezdés Jacobus de Újbécs (Újbecse, Új-pécs) kézírásával ezek szerint a kódex legkorábban keletkezett szövege. Itteni felbukkanásának magyarázata egyedül az lehet, hogy a sorok egy tévesen hajtogatott füzetbe kerültek. A másoló az elrontott lapot félretette, amit azután évekkel később Laskói Demeter a saját munkájához felhasznált. Így kerülhetett a szövegtöredék minden összefüggés nélkül az egyébként időrendben szerkesztett kódex 1435-ben másolt részei közé.⁶

A kolofonok segítségével tehát megállapítható, hogy a kézirat 1433—1435 között készült. A három név szerint ismert másoló származását is figyelve keletkezési helyére is következtethetünk. Zemléni Demeter bizonyára a Nándorfelhervári melletti Zimonyban született. Laskói Demeter családi nevét a Duna és a Dráva délkeleti szögletében, a mai Tarda (Dárda) község közelében fekvő Laskóról nyerhette, amely a középkorban a szekszárdi bencés apátságoknak volt birtoka.⁷ A harmadik helynév Újbécs, Újbecse alakban a középkorban az ország különböző vidékein több megyéből (Pest, Heves, Torda, Zala) is kimutatható. A legvalószínűbb mégis, a Laskóval és Zimonyval is kapcsolatba hozható Újpécs, amely a XIII. századtól a pécsváradi bencés apátság mellett letelepedett latinok települése, suburbiuma volt.⁸ E három szóba jöhető hely tehát a középkori Magyarország déli részén, Baranya- és Szerém-vármegyében található. A keletkezési hely nyomozásában elsősorban Pécsváradra gondolhatunk, ahol a középkorban bencés apátság működött, amelynek nagy birtokai, sok plébániája, élénk tevékenységet folytató hiteles helye és virágzó kolostori iskolája volt.⁹

⁵ A másoló itt az idő megjelölésében egy napot tévedett, mert 1428-ban február 22-e éppen a nagyböjt első vasárnapját követő hétfőre esett.

⁶ A kódex újból való kézbevetelével az írásra vonatkozó megfigyeléseket minden bizonynyal még pontosítani lehet.

⁷ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* (I—III. Bp. 1890—1897.) II, 463. és 502. — GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Bp. 1963. 335.

⁸ CSÁNKI I. 25, 66, 241.; III. 33—34. — GYÖRFFY 365—366. — FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek.* Bp. 1981. 361.

⁹ Vö. MEZEY László: *Deákság és Európa.* Bp. 1979. 176—177.

ad aures patribus. Dixisti Jo caritas dicitur sic. Sed
 vultus qua quis diligit Deu ipse semper et promittit
 ipse Deu. Quare aut apud una. Sed vultus si
 quod homo loquitur et angelus caritatis aut non habet
 factus su sed et eo sonat ut caritatis vultus et si ha
 bingit apparet et non. Quia non impetu et habet
 omnes suam et si habet omnes sed ita ut mouet in
 offensa caritatis aut non habet. Quod su et si dicit
 bene omnes facultates suas in caritatis vultus et si dicit
 corpus meum et caritatis vultus. Sed non habet. Quod
 vultus. Quod dicit caritas est pater est. Quia quia et ca
 utro non caritatis. Non agit peccat. Non stat. Non est am
 brosi non querit que sua sunt non caritatis. Non cogitat
 vultus. Quod dicit suum. Quia dicit omnia sunt suum. Quia
 stat caritas aut magis excedit grades in et hoc dicit
 deorum caritatis. Sed sola caritatis caritas dicit
 mouet in et dampnandi sed ipse caritas bene possit
 que vultus. Quod dicit sola caritatis et hoc est quod
 dicit. Sola caritas distinguit inter filios regni et dicit
 et aut vultus sit caritatis vultus mandatis domini dicit
 legentia sunt obsequanda. Igitur aut dicit. Si vis ad vitam
 in quod sola mandata. Si quis primum dicit summa que
 scriptis sunt. Hoc habet apostolus fragilibus. Si vero
 quod vultus et discipline que expectant. De hoc
 dicit. Caritatis vultus qui est caritas et vultus in se
 sola filiorum benedictus deus amen.

**Explicit Summa Penitentia per manus de
 metru de Zemler in anno domini millesimo
 millesimo CCC quinto. Saus ubi sit ipse qui
 liber explicit iste. Non lans scriptori sed
 Saus xpo genitori. Venia aut vultus
 vultus mea pueribus. Sic est Saus ra**

Sapientie pater

Etremunt eos malicia corpore et hinc solis non videntur nec
 vultus impure intelliguntur. Sic

Feltételezésünket igazolni látszik a 93–98. levélen található liturgikus naptár. Ez minden jel szerint oktatási célra, mintakalendáriumnak készült. Külsőre nem különbözik a középkori misekönyvek és breviáriumok elején található naptáraktól. Benne a szokásos módon hónapanként külön táblázatba rendezve találjuk a szentek ünnepeit, rangjuknak megfelelően piros és fekete betűkkel. Az egyes lapokon balról az első függőleges oszlopban a vasárnapi betűk, a másodikban pedig a *Cisio ianus* megfelelő szótagja található. Ugyanennek a Cisiónak a hónaphoz tartozó két-két sora a lap felső szegélyén is olvasható. A második a lapokat 35 vízszintes vonallal egyforma sorokra osztotta és ide az év valamennyi napjára egy-egy szentnek a nevét beírta. A liturgikus kalendáriumokban többnyire a terület vagy közösség által megült ünnepeket tüntették fel, és több-kevesebb sort üresen hagytak.

Az ünnepek rendje egészében véve a magyarországi szokást tükrözi. A magyar szentek közül pirossal találjuk ápr. 23-án Adalbertust, jún. 27-én Szent Lászlót, aug. 20-án nyolcaddal Szent Istvánt, nov. 5-én Szent Imrét és nov. 11-én ugyancsak nyolcaddal Szent Mártont. Fekete betűkkel szerepel júl. 4-én Szent Márton translációja, júl. 17-én András és Benedek, szept. 2-án Szent Imre translációja és nov. 9-én Szent Erzsébet ünnepe. A hazai szerzetesrendek jellegzetes ünnepei közül a pálosok jan. 10-én Remete Szent Pál és jan. 17-én Remete Szent Antal ünnepével vannak képviselve, mindkettő feketével. A domonkosok alapítójának fő ünnepe aug. 6-án „Translatio s. Dominici” bejegyzéssel piros színben szerepel; ápr. 28-án pedig Szent Péter vértanú napját ugyancsak feketével így idézi: „Petrus martyr de ordine fratrum”. Ugyanakkor azonban említés nélkül maradt márc. 7-én Aquinói Szent Tamás napja, amit pedig domonkos vagy pálos másoló aligha felejtett volna ki. A ferencesek szentjei közül jún. 13-án Páduai Szent Antal, aug. 12-én Klára és okt. 4-én Assisi Szent Ferenc, mindhárom piros bejegyzéssel található, ami a hazai kalendáriumokban általános szokás volt. A magyar vonatkozásban jelentős szerepet játszott ágostonos remeték patrónusa, Szent Ágoston aug. 28-án az általános székesegyházi szokás szerint piros színnel szerepel; okt. 13-án a transláció ünnepének azonban nyoma sincs, amit ágostonos vagy pálos sriptor aligha hagyott volna el. Az említett szerzetes rendek a kódex keletkezésénél tehát nem jöhetnek számba.

Egészen más képet mutat a kalendárium bencés vonatkozású adatsora. Rendi ünnepeik egy része a középkorban magyar földön általános volt.¹⁰ Ezek azonban éppen bencés hatásra a hazai székesegyházi ünneprendnek már igen korán részei lettek. Perdöntőnek számít azonban Szent Benedek nyári, júl. 11-én megült ünnepe (Translatio sti Benedicti) piros bejegyzéssel és nyolcaddal. Maga az ünnep ugyancsak általános volt, sőt jellegzetesen magyarországinak számított, amint azt egy XIII. századi psalterium e napra szóló megjegyzése is bizonyítja: „Sancti Benedicti secundum Hungaros”.¹¹ A nyolcaddal való ünneplés azonban ritka és ismereteink szerint kizárólag bencés

¹⁰ Pirossal jelölve febr. 10-én: Scholastica, márc. 21-én: Benedictus és okt. 16-án: Gallus, feketével jan. 15-én: Maurus, máj. 26-án: Augustinus Cantauensis, jún. 5-én: Bonifatius, okt. 2-án: Leodegarius, okt. 24-én: Maglorius, nov. 7-én: Willibrordus, nov. 17-én: Othmar, nov. 21-én: Columbanus, dec. 15-én: Maximinus. Ide tartozik még Pannonhalma fő patronusának, Szent Mártonnak napja is, amelyet országosan nyolcaddal ünnepeltek.

¹¹ CSAPODI Csaba: *XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben*. Magyar Könyvszemle 1975. 234.

jellegű forrásokban fordul elő. Ezek a következők: a XI. századi Szelephényi-evangeliárium, a XII. század végén beírt kalendárium a Pray-kódexben és Miskolczi László 1394-ben befejezett misekönyvének naptára.¹² E három forrás eredetével, sanctoraléjával foglalkozó kutatók ismételten hangsúlyozzák, hogy Szent Benedek nyári ünnepe döntő bizonyíték a bencés jelleg mellett, és hogy ez az ünnep Franciaországból származik, jelezvén a galliai frank liturgiának az Árpád kori magyar szokásokra való erős hatását.¹³ Az ünnepnek oktávával való szereplése Laskói Demeter iskolás könyvében a mintakalendárium bencés eredetére vall. Erre vonatkozóan a három említett forrás alapján még további megfigyeléseket is gyűjthetünk. Így a Miskolczi-misszálé kalendáriumával összehasonlítva még további hat ritkán előforduló és galliai bencés forrásra visszavezethető ünnepet találunk. Csak e két forrásban fordul elő hazai viszonylatban márc. 15-én a karthagói vértanúk ünnepe, ápr. 7-én Clippus episcopus, ápr. 19-én Thimon diákonus napja. Továbbá Laskói Demeter-kódexén kívül csak az említett három forrásban szerepel jún. 16-án: Julitta és Ciryucus (Quiriacus, Cyriacus) tarzusi vértanúk ünnepe. A minta kalendáriumában, a Szelephényi-kódexben és a Miskolczi-misszálé naptárában található jún. 17-én Avitus presbyter, bencés apát és viennei püspök ünnepe. Végül okt. 11-én az angliai Edburga (Ebburga, Edelburga) bencés apátnő ünnepe Laskói Demeter-kódexén kívül egyedül a Miskolczi-misszáléban és az 1466-ban írt Münchener-kódex magyar naptárában fordul elő.

Az elmondottakhoz még egy hasznos negatív megfigyelést is fűzhetünk. A minta naptárban az év valamennyi napjára beírás, ünnep került. Mint láttuk, ez a szerkönyvekben általában nem volt szokás. A kódex másolója a nagyobb használhatóság kedvéért az év minden napjára kijelölte az ünnepet; kivéve két napot, amely üresen maradt. Az egyik szeptember 24-e; ezen a napon a hazai liturgikus forrásokban országosan két ünnep legtöbbször együtt található: Szent Gellért csanádi püspök vértanúságának napja és Keresztelő Szent János fogantatásának ünnepe. A másik november 24-e viszont a pálosoknak egy XIV. századra datált naptártöredéke szerint Remete Szent Pál translációjának ünnepe (ez a nap különben a hazai kalendáriumokban üresen maradt). Laskói Demeter kalendáriumának e két üresen maradt napja feltehetően a másoló bizonytalanságából eredhetett; nem tudta e két napra eldönteni, hogy milyen színnel jelölje ezeknek az ünnepeknek rendjét, rangját. Ezzel a megfigyeléssel a nyomok ismét csak Pécsre és környékére vezetnek. A püspöki székhelyen a XV. század elején együtt találjuk valamennyi fent említett szerzetes rendet: a városban virágzó kolostora volt a bencéseknek, ferenceseknek, domonkosoknak, ágostonos remetéknek és a pálosoknak. A rendi védőszenteken kívül ezekben a kolostorokban ismerték és bizonyára megülték a pécsi székesegyház védőszentjének, Szent Péter apostolnak ünnepét, ugyan-csak a káptalan patrónusának, Keresztelő Szent János napját. A kettő közül szempontunkból az utóbbi a fontos. Keresztelő Szent Jánosnak a kódex kalendáriumában megvan a június 24-i fő ünnepe, augusztus 29-én pedig a mártíromságának napja, mindkettő pirossal. Az utóbbinál a másoló tévedésből

¹² RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp. 1973. 48, 151 és 234.

¹³ KNIEWALD Károly: *A Pray kódex sanctoraléja*. Bp. 1939. 25–27. — SZIGETI Kilián: *A Szelephényi-kódex*. MKsz 1961. 365. — MEZEY László: *A Pray-kódex keletkezése*. MKsz 1971. 109–123. — TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátossága*. Bp. 1977. 45–46.

„Decollatio S. Johannis Apostoli”-t írt, amit aligha vétett volna el, ha az egyházmegyéhez vagy a pécsi káptalanhoz tartozott volna. De a városban élő scriptor a szeptember 24-i ünnepnél, Keresztelő Szent János fogantatásának napjánál sem bizonytalankodott volna, hiszen a pécsi káptalan ezt a napot rangosan ünnepelhette. De a pálosok közé sem tartozhatott, amint ez már korábban is kiderült, különben a november 24-e sem maradt volna üresen. Péctől tehát távolabb kellett működnie. A naptárból felsorakoztatott érvek, adatok tehát erősíteni látszanak azt a feltevésünket, hogy a Laskói Demeter a pécsváradi bencés apátság monostori iskolájával volt kapcsolatban, és kódexét ott másolhatta, használhatta.

*

E gazdag középkori emlékünktől tartalmát vizsgálva abban harminchárom részt különböztethetünk meg és ezeket a következő módon csoportosíthatjuk:

1. Bibliai fejezetek (30 levél); rövid beszédvázlatok (6 levél).
2. Bibliai történetek, szentek legendái (109 levél).
3. Verses traktátusok magyarázatokkal (110 levél).
4. A gyakorlati tanítást, katekézist szolgáló jegyzetek (4 levél).
5. Vegyes helytöltő szövegek, idézetek, mondások stb. (9 levél).

Az első három csoport elbeszélő jellegű szövegeket tartalmaz és mintegy a kódexnek felét adja. Az Ószövetségből a Deuteronomium 28. fejezete (ff. 17—18), az egész Tóbiás könyve (ff. 56—63), a Makkabeusok második könyvének 7. fejezete (ff. 63^v—64^v) és a Genézis első tizenhat fejezete (ff. 188—196^v), valamennyi magyarázat, glossza nélkül. Az Újszövetségből a *Passio Christi* Szent János evangéliumának 18—19. fejezetéből homiletikus jellegű sorközi notulákkal (ff. 99—109). Ide sorolható még két rövid beszédvázlat Krisztus szenvedéséről és nagypéntekre, a haláláról (ff. 15—16, 109^v—113^v). Két hosszabb történeti elbeszélő rész a *Historiae per Bibliam* (ff. 19—55) és a *Legendae sanctorum* (ff. 115—188) a kódexnek több mint egyharmadát teszik. A bibliai történetek felirata pünkösdi sequentia-idézzel kezdődik: „Sancti Spiritus assit nobis gratia. Sequuntur istoriae per Bibliam”. A kolofonban Laskói Demeter jelzi e mű címét: „Explicit Ewangelica Columba”, és a másolás évét: 1434. A 36 levél terjedelmű részt sem a címe, sem pedig szövege alapján nem sikerült azonosítanunk. 45 rövid, egy-két lapos történetet tartalmaz az ó- és az újszövetségi bibliai könyvek időrendjében, a teremtéstől az apostolok történetéig. Valamennyinél az egyszerű elbeszélést, históriát *Allegoria* címmel néhány soros magyarázat, értelmezés egészíti ki. E mű beosztásában némileg emlékeztet Petrus Comestor híres *Historiae scholasticae* című gyűjteményére, amely azonban lényegesen gazdagabb, terjedelmesebb. Lehetséges, hogy a kódexben levő bibliai sorozat Comestor erősen lerövidített kivonata.

Az ötvennyolc szent legendás életrajza a kódexben hátrább foglal helyet és Laskói Demeter 1435-ben másolta. Az egyes darabok Szent András apostol ünnepétől (nov. 30.) Alexandriai Szent Katalin napjáig (nov. 25.) az egyházi év rendjét követik. Kivéteklént a végére került Szent Lénárd legendája (nov. 6.), amely talán figyelmetlenségéből kimaradt. A sorozatból teljesen hiányzó magyar szenteket pedig a legvégén egy Szent László napjára írt sermo pótolja. Ez nem história, nem is rövid vázlat, hanem részleteiben is kidolgozott beszéd, amely nemcsak utal, hanem terjedelmesen idézi a krónikákból és

a breviáriumból ismert Szent László-legenda szövegét. A négy oldalnyi beszéd (ff. 186—188) 140 sor terjedelmű; ebből a fele kisebb stiláris változtatással szó szerint átvett idézet a Szent László-legenda régebbi, rövidebb változatából.¹⁴ A beszéd Sámuel első könyvéből vett mottóval indul: „Crevit Samuel et Dominus erat cum eo” (1 Sam 3, 19). Mondanivalóját jellegzetes skolasztikus módszerrel, hármassal és alosztással bontja ki; minden egyes részt bibliai idézet vezet be, majd a legendából vett részlettel, példával mutatja be Szent László érényeit, alakját.

A kódex önálló részei között a legjellemzőbb a harmadik, a verses traktátusok csoportja. Ez a műfaj a XII. században jött divatba és a különböző iskolai tantárgyak könnyebb elsajátítását, emlékezetbe való vésését célozta. Rímes hexameterekbe, disztichonokba vagy cursus leoninusba foglalták a grammatika, a poétika tudnivalóit, szinoníma-szószedeteket, orvosi vagy természetleíró értekezéseket, jogi vagy teológiai traktátusokat. Hozzájuk csatlakoztak magyarázatok, a glossza ordinaria. A műfaj a XIII. században élte virágkorát és a XV. századi hazai iskolák tanítómesterei már nagy számú verses traktátusból válogathattak.¹⁵ Laskói Demeter-kódexében 140 levélen (tehát a kézirat 60 %-ában) 880 verssorban öt ilyen, magyarázattal is ellátott értekezés található. Az első hármast (115 levél) 1433—1435 között Laskói Demeter, kettőt (25 levél) 1435-ben Zemléni Demeter másolt.

Az első ilyen traktátus-másolat 1433-ból való. Szerzője a cisztercei Adamus Alderspacensis (Adamus Teutonicus), aki a híres jogtudó spanyol domonkosnak, Raimudus de Pennafortnak *Summáját* foglalta hexameterekbe a tanulók számára. A *Summa* 1222—1228 táján a verses *Summula* pedig egy évszázaddal később keletkezett.¹⁶ A mű a középkor második felének népszerű tankönyve volt; kéziratban és nyomtatásba egyaránt terjedt. Másolatai a tanárok, majd a kiadók kezén formálódtak; legtöbbször csak egyes kiválasztott részeket használtak a tanításnál. Laskói-kódexében is az egyházi év ünnepeinek rendjét, a liturgia előírásait, rubrikáit tárgyaló 143 sor és a hozzá tartozó magyarázat található.

A következő az 1434-ben másolt *Computus metricus* 134 sorban. Szerzője ismeretlen.¹⁷ A mű a XIV. század utolsó negyedében keletkezett. A kódexben levő variáns szövegében az 1386-i évszám olvasható (f. 73^v), a tanári magyarázatok között a lapok szélén és a sorok között pedig többször felbukkan az 1434-es évszám.

A legterjedelmesebb verses traktátus a 372 sorból álló *Carmen paraeneticum de contemptu mundi*, amely a földi dolgok hiábavalóságára és az örökkévalók keresésére figyelmeztet. Lényegében moralizáló tanköltemény, amelynek szerzőségére vonatkozóan a vélemények eltérnek. Clairvauxi Szent Bernátnak, Stephanus Langtonnak és Serlo Wiltoniának is tulajdonítják. Az újabb szak-

¹⁴ Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. (Bp. 1937—38.) Vol. II. 517—525.

¹⁵ *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. Band II. Überlieferungsgeschichte der mittelalterlichen Literatur. Zürich 1965. 96—101. S. Langosch, Karl: Lehrbücher in Versen.

¹⁶ QUETIF, J.—ECHARD, J.: *Scriptores Praedicatorum*. Paris 1719—1721. I, 734; II, 821. — Kaeppli, Th.: *Scriptores Ordinis Praedicatorum medi aevi*. I. vol. Romae 1970. 4.

¹⁷ Egy 1384-ből való másolata a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Cod. lat. 4382. számú kódexében található (ff. 106—126: *Computus ecclesiasticus metricus cum commentario*). Vö. THORNDIKE, Lynn—KIBRE, Pearl: *A catalogue of incipits of mediaeval scientific writings in latin*. Cambridge/Massachusetts 1963. Col. 554.

irodalomban Bernardus Morvalensis neve szerepel szerzőként.¹⁸ Laskói Demeter kolofonja szerint: „Explicit Bennardus” (sic!). A versnek és kommentárjának azonos szövege megtalálható egy 1440–1447 között Krakóban másolt és feltehetően lechnitzi karthauziak kolostorában használt kéziratban és Szalkai László 1489–1490 táján írt iskolás könyvében is.¹⁹ Ez a műnek hazai elterjedtségére, használatára mutat. Laskói Demeter a verset és a kommentárt folyamatosan másolta; a hexameteres sorok fölött az anyanyelvi interpretálásának, a fordításnak megkönnyítésére a szavak grammatikai összetartozását számokkal jelölte, a sorok közé és a margóra pedig alkalmanként beírta a tanításhoz szükséges megjegyzéseket, glosszákat.

A két utolsó kommentárral kísért vers rövidebb és a kódex végén a Zemléni Demeter által másolt részben található. Az első 117 sorban bűnbánatról szóló tanítás. Szerzője ismeretlen. A nagy számú középkori másolatokon Petrus Blesensis, Johannes de Garlandia, Guillelmus de Montibus, Magister Thomas neve váltakozik. A szakirodalom *De poenitentia* vagy *Summa poenitentiae* címmel idézi.²⁰ Végül ugyancsak ismeretlen a szerzője az utolsó ítéletről (*De iudicio ultimo*) szóló 114 soros, magyarázatokkal ellátott traktátusnak.²¹

A kódex tartalmilag megkülönböztethető részei között jelentéktelennek látszik két kis terjedelmű csoport. Négy levélnyi az olyan elszórtan található szöveg, amely a gyakorlati lelkipásztorkodást szolgálja. Ilyen a Tízparancsolat rövid magyarázata (ff. 1–2), az áldozáshoz való imádságok (f. 18^v), bibliai idézetekből kialakított dialógus az erényekről és bűnökről (ff. 197–198), útmutatás a gyermekek hitbéli tanítására (ff. 266^v–267^v), az egyetemes gyónás formulája (ff. 267^v–268^v). Végül kilenc levélnyi elszórt idézet, mondás is található a Bibliából, az egyházatyák (Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Gregorius Magnus, Chrysostomus, Isidorus) és Szent Bernát írásaiból; akad azonban közöttük egyházi jogi kánon, verses cantio (*Patris sapientia*), kétsoros találós vers és anekdota. Ezeket a másoló feltehetően töltelék szöveggént a nagyobb egységek között részben üresen maradt lapokra írta. A kódexben egyetlen sornyi hely sem maradt szabadon és ezek az apró vegyes bejegyzések a 242. levél verzójáig mind Laskói Demeter kezétől származnak.

*

¹⁸ BLOOMFIELD, M. W. — GUYOT, B. G. — HOWARD, D. R. — KABEALO, Th. B.: *Incipit of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500*. A. D. Cambridge/Massachusetts 1979 75. 0693. nr. — Vö. HAURÉAU, *Notices et extraits*. I. 303–315, 321–324; II. 190–191. — WALTHER, Hans: *Initia carminum ac versuum mediæ ævi posterioris Latinorum*. Göttingen 1959. 2521. — Szövegkiadás: Migne: *Patrologia Latina* 184. vol. 1307–1314. col.

¹⁹ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 64. — MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 103–110. l.

²⁰ BLOOMFIELD i. m. 322. 3812. nr. — HAURÉAU, *Notices* II. 65; III. 308; VI. 18. — WALTHER i. m. 13564. nr. — CHEVALIER, Ulysse: *Repertorium Hymnologicum*. Paris—Bruxelles 1889–1912. 15119. nr. — Szövegkiadása Migne, *Patrologia Latina* 207. vol. 1153–1156. col.

²¹ WALTHER i. m. 15283. nr. — LEYSER, Polycarp: *Historia poetarum et poematum mediæ ævi*. Halle 1721. 2091. S.

A szöveg nyelvjárási jellegű sajátossága az i-zésre való hajlandóság (ídesség, miltatlan, ideín), ez azonban nem következetes (méltass). Az archaikus szóalakok közül a hügy (hogy) a régiségben általános; megvan már a Halotti Beszédben, de előfordul a Jókai-kódexben is.²⁴ Az első személyű visszaható névmás régies engümet (engemet) tárgyese megvan az Ómagyar Mária-siralomban.²⁵ A tárgyeseben álló névszói „eremet” (örömet) igei alakja az 1462-ből való verses naptárban „ki nem herel háboróságnak” alakban olvasható,²⁶ ragozott formában pedig több kódexben is előfordul.²⁷ Bárczy Géza ugyanezt a szót mint elszigetelt kövületként megmaradt nyelvjárás jelenséget figyelte meg olyan nyelvszigeteken, ahol alig fél százada még nem ismerték az ü és az ö hangot: „egy ilyen falu beszédében az illabiális nyelvemlékek ódon színezete elevenedett meg: tűz helyett tíz, öröm helyett erem”.²⁸

Nyelvtörténeti szempontból jelentős az „uszunlak” (unszollak) ige, amelynek legkorábbi előfordulását eddig a XVI. század derekán Tóke Ferenc 1556-ban írt szigetvári históriájából ismertük.²⁹ Utána már csak a XVII. század elején Lépes Bálint prédikációs könyveiben fordult elő „uszonlotta”, „uszonll”, „uszonlottanak” alakban.³⁰ A felszólító módban levő „tisztohadd” (tisztítsad) azonos alakban az 1524–1527 táján írt Érdy-kódexből ismeretes.³¹

Az egyenlő hosszúságú — négy 16-os és egy 17-es — sorokból megszerkesztett vers tartalmát tekintve imádság: könyörgés a kenyér színe alatt jelen levő Krisztushoz. Rokona a későbbi, XVII. századi énekeskönyvekben „Tempore elevationis”, „Szent áldozatkor, Krisztus teste fel mutatására való” címmel ismert énekeknek. Mintáját a latin verses imádságok, az „orationes metricae compositae”, a „pia dictamina” gazdag középkori műfajban találtuk meg. Egy XV. századi, leoninusokban írt verses úrfelmutatási imádság három különböző változatában szétszórva, más-más sorrendben megvan a magyar vers valamennyi sorának pontos megfelelője. Ezekből a magyar sorok rendjének megfelelő latin szöveg így állítható össze:

Corpus ave Domini, salus et reparatio mundi,
Salve sancta caro, te nunc indignus adoro,
Ut me digneris in tempore pascere mortis.
O panis vive, confer mihi gaudia vitae,
Per te mundetur mens, sensus purificetur.³²

²⁴ SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. (Röv: NySz) Bp. 1890—1893. I, 1466.

²⁵ A magyar nyelv történeti etimológiai szótár. — I—III. Bp. 1967—76. (Röv: TESz) I, 765.

²⁶ *Régi Magyar Költők Tára I.* HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 459. — TESz III, 36. — Ugyancsak a XV. század első feléből való a „Krisztus feltámadá” kezdetű Zsigmond-kori töredék *erelung* (erelung, örülünk) szava is.

²⁷ NySz II, 1193—1194.

²⁸ Magyar Nyelv IX, 1964: 11.

²⁹ *Régi Magyar Költők Tára VI.* Bp. 1896. 139. — TESz III, 1034.

³⁰ NySz III, 859—860.

³¹ NySz III, 681—682.

³² A három változat közül a leghosszabb, tizenöt soros „Corpus ave clarum domini” kezdettel egy Mainzban őrzött kódexben maradt fenn. Közölte: MONE, Franz Joseph: *Lateinische Hymnen des Mittelalters, aus Handschriften herausgegeben und erklärt. I. Erster Band.* Freiburg/Bg. 1853. 285—286. S. A „Veneranda caro” kezdetű négy soros változat egy Reichenauban őrzött karlsruhei kódexből való. (MONE i. h.). Az „Ave caro Christi” kezdetű nyole soros változat Herzogenburgban az ágostonosok kolostorában

E latin sorok — a nagy valószínűséggel feltételezhető eredeti — segítségével megkísérrelhetjük a csaknem szó szerinti fordítás elemzését is. A fordító az előtte levő szöveget érezhetően a lehető legnagyobb tartalmi és formai hűséggel igyekezett anyanyelvére átültetni. A fordítás ötlete a kódexben is szép számmal meglevő verses traktátusok, a kívülről is megtanult 880 hexameteres sor interpretációja közben támadhatott. Próbálkozásában a tartalmi hűség, a szót szóval, fogalmat megfelelő szinonimával visszaadó pontos fordítás mellett a maga választotta kötött formára, a megszabott szótagszámra is ügyelnie kellett.

Az első feladatot sikerrel oldotta meg. Fordításában nyoma sincs bizonytalanságnak. Alig érezhető a latinnal való szoros kapcsolata és teljesen hiányzik a kolostori irodalmunkra jellemző tétova, vagylagos fogalmazás. Az „in tempore pascere mortis” szó szerint kerül elénk a „haláalomnak idején éltetni” mellékmondatban. Máskor a latin szöveg jelentését, tartalmát módosította, a magyar fül számára árnyaltabbá tette; így lesz a „reparatio mundi” (a világ megújítása) megfelelője „ez világnak ótalma”. A felszólító „O panis vive” alakot a magyarban „Ó életnek kenyere” birtokos szerkezettel cserélte fel. A „gaudia vitae” kifejezésnek pedig igen tömör fogalmi meghatározást ad: nem akármilyen „élet-öröm”-ről van szó, mert Krisztus teste az „örök eremet” (örök örömet), vagyis az örök élet örömet nyújtja. Ezt a tömörséget bizonyára a forma is megszabta. A fordítónak határozottan éreznie kellett az előtte levő latin sorok lüktetését, a harmadik ütem közepén a sorválasztó cezúrát, amit a cursus leoninus belső rímelése még ki is emelt. A latin verslábakat, a daktilust és a spondeust a magyar beszédbe nem tudta átültetni, de megpróbálta hangsúlyos ütemekkel imitálni. A cezúrák mintájára a sorokat 6/10, 7/9 és 8/9 szótagos osztással rövidebb és hosszabb részre bontotta. A rövidebb tagban további osztás figyelhető meg, ezekben az első tag négy esetben négy szótagos; így a sorok eleje azonos hangsúlyt nyert:

Ó Istennek / teste ...
 Hugs engümet / méltass ...
 Ó életnek / kenyere ...

De hasonlóan szabályos a sorok második fele, a 10 és 9 szótagos tagokban a 3/4/3, 4/3/3 és 4/2/3 osztás:

... idesség / ez világnak / ótalma,
 ... ma tégedet / mlátlan / imádlak,
 ... haláalomnak / idein / éltetni
 ... aggy énekem / örek / eremet

maradt meg; közölte DREVES, G. M.: *Analecta Hymnica* 15. vol. 54. — Vö.: CHEVALIER, i. m. 3938, 13859, 23387 nr. — Az egyes változatokban és a magyar fordításban a sorok rendjét és egymáshoz való viszonyát a következő táblázat szemlélteti:

Kézirat	a sor száma				
Laskói-k.	1.	2.	3.	4.	5.
Mainzi	10.	5.	6.	7.	11.
Karlsruhei	—	—	4.	—	5.
Herzogenburgi	2.	—	—	—	3.

Az ötödik sor a magyarban 17 szótagos, és a ritmusa is megváltozik. A latinban két mellérendelt felszólító mondatot találunk szinonim szenvedő állítmányokkal. Az ütemek szabályosak ugyan, a sok spondeus azonban kissé vontatottá teszi a sort, amit az is fokoz, hogy az első mondat egy szótaggal a cezúrán átnyúlik. Ez a sor jelenthette a fordítónak is a legtöbb gondot, de sikeresen megbirkózott vele. A nyelvtanilag két félre bontható latin sort a fordításban egy szótaggal hosszabb, 8/9 osztású sorral imitálta. Ennek 4/4 és 3/3/3 osztású részütemei is a négy előzőtől eltérő lejtésűek:

Téged kérlek / és uszunlak, // lelkeket / testemmel / tisztohadd. /

Ezzel a záró sorral a fordító egyetlen, a mai olvasó számára is egységesnek ható strófába tömörítette könyörgését. Az öt sor, amelyet Laskói Demeter a 14. levélen olvasható 1433. évben másolt, feltehetően megelőzi az egy évtizede felfedezett Zsigmond-kori töredék húsvéti strófáját („Krisztus feltámadá”; Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 534) és az Ómagyar Mária-siralom után a ma ismert második legrégebb magyar verses nyelvemlékünk.³³

*

Laskói Demeter kódexe, amint az elmondottakból és a mellékelt leírásból is kitűnik, alighanem a leggazdagabb ismert hazai iskolás könyvek közé tartozik. Gyűjteménye a liturgikus és biblikus ismereteknek, a prédikációs és aszketikus tudnivalóknak, a gyakorlati lelkipásztorkodás nélkülözhetetlen elemeinek.

³³ A középkori fordítás-irodalom jellemzését lásd HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1931. 106–109. — A verstani elemzéshez Balázs János *Az Ómagyar Mária-siralom prozódiai rejtelméi és A középkori latin versek ritmusa és a magyar versritmusa* című dolgozataiból (*Magyar deákság*. Bp. 1980. 486–555) hasznos indítást merítettem. — Dolgozatom először a MTA Középkori Munkabizottságában került bemutatásra. JELENITS Istvánnak ott elhangzott hozzászólásából a fontos verstani megjegyzéseket itt idézem: „A ritmikai megállapításokat gyarapíthatjuk azzal, hogy az első négy sor rendre egy szótagos szóval kezdődik (ezeknek a latinban nincs előzményük!), az ötödik viszont nem. Nem lehet-e arra gondolni, hogy az első sorokat egy felütéssel kezdődő dallamra szabták, az ötödiknek pedig már más dallama volt? — De a verstani vonatkozásokon túl a grammatikai szerkezet is figyelemre méltó. A latin eredetiben önálló sorokkal van dolgunk, egy-egy sor a többiektől független életet él. A magyarban az öt sor egységes szöveggé szerveződik. Az első sorból kimarad az állítmány (ave), egyetlen megszólítássá válik a sor, amelyet folytatni kell, különben értelmetlen. A második és harmadik sor között alárendelő kapcsolat alakul ki; ez a latinban is megvan, de hogy nem széttéphetetlen azt a karlsruhei kézirat mutatja. Ugyancsak figyelemre méltó a második és harmadik sor között a *méltatlan* — *méltass* megfelelés, amelynek a latinban is megvan az előzménye (indignus — digneris). Nincs viszont előzménye a „*haládlomnak* idején *életetvni*” ellentétnek. Ez nem szó szerinti fordítás . . . , itt a magyar szöveg fölé emelkedik az eredetinek! — A negyedik sor új megszólítással indul. Eddig a *test* állt figyelmünk központjában, most kimondjuk, hogy ez a *test*: *kenyér*. A harmadik sor végén elhangzott az *életvni* szó, a negyedik sor elején ehhez ízesül az *életnek* kenyere birtokos jelzős kapcsolat. Az egész szöveg a bensőségesség felé tart. Az áhitatos imádatból eljutunk a kérlelésig (az unszolásig). Az ötödik sor latinjában az eucharisztikus Jézus tetteire, adományaira utal két (szenvető szerkezetű) rokonértelmű állítmány: *mundetur, purificetur*. A magyar megfelelőben szintén van két rokonértelmű állítmány, de ez az imádkozó cselekedetére utal, egyes szám első személyben: *kérlek és uszunlak*. A magyar imádság hőfoka emelkedik, lírísága egyenletesen mélyül. A magyar „fordító” nemcsak ügyesen adja vissza a latint, hanem költő is, aki a szétszórt kövekből épületet emel.”

Ezek fontos fejezetei a középkori scola maiorban egyházi pályára elszánt klerikus tananyagának. Az ő hivatásukra céloz a vegyes mondások között, közvetlenül a magyar verses könyörgés elé bejegyzett találós kérdés is:

Quot sunt necessaria in domo Dei? Quatuor.
Sicut grammatica, musica, ius canonicum et
ars compotistica.³⁴

A grammatika a trivium hármas ismeretkörén túl az önálló latin nyelvtudásra utal. A muzsika jelenti a kolostori vagy székesegyházi kórusban szükséges zenei ismereteket; ennek hagyományos emlékét kódexünk kötésében a XII. századi kottás töredék hordozza. A kánonjogra Laskói Demeter egy tréfás idézettel céloz: „Canon dicit: Clerici bibendi causa tabernas non ingredient, nisi necessitate compulsi” (f. 15). Ami pedig az ars compotisticát, az ünnepek, a naptár és a liturgia rendjét oktató tudományt illeti, ezt a kódexben gazdagon glossázott verses traktátus képviseli

A feltehetően bencés környezetben, talán Pécsváradon keletkezett kódex a magyar középkor becses emléke. E dolgozatban csupán első bemutatására vállalkozhattunk. A történeti stúdiumok hivatott művelőinek érdeklődését bizonyára ezzel is felkeltettük.³⁵

FÜGGELÉK

Laskói Demeter kódexének tartalmi leírása

- ff. 1—2 EXPOSITIO SUCCINCTA DECALOGI. Si in praeceptis meis ambulaveritis et mandata mea servaveritis leuitici XX. (Lev 26, 3). Sequitur decem praecepta domini. Prima est Non autem habebis deos alienos coram me (Ex 20, 3) per hoc tria genera x Et hoc facit querens honores et multa similia sunt etc. etc. finis horum preceptorum domini nostri ihesu cristi. Omnis qui peccat non videt deum nec cognovit eum (1 Jn 3, 6). Quid est peccatum: peccatum est dictum uel factum uel concupitum contra legem dei etc.
- ff. 2—2^v DICTA VARIA. Augustinus super illud Apocalypsis, super illo verbo: Ecce nova facio omnia (Ap 21, 5) dicit, Erit tunc terra pura. — Ezechiel (Ez 18, 20—28) — De morte apostolorum: Andream petrum crux simulat atque Johannes x senio mortem subijit atque Johannes etc. (Walther 966. nr.) — Chrysosthomus in omelia sua XIII: Pauper spiritu est. — Augustinus: Si debitoribus nostris. — Gregorius: Quomodo orat qui iracundiam. — Beatus Bernhardus: Venia cum delictorum. — Isidorus: Sicut nullum proficit medicamentum. — Augustinus: Et quicumque es qui attendis que fecit tibi homo.
- ff. 3—14 ADAMUS ALDERSPACENSIS O. CIST.: SUMMULA DE SUMMA RAIMUNDI; TRACTATUS METRICUS CUM COMMENTARIIS. Tractatus: In summis festis quae quatuor esse videntur x Et volueris quinque, nomen habet speciale. — Glossa ordinaria: In prima parte auctor ponit quodam documentum x Et sic est finis per Dei gratiam . . . qui vivit et regnat Deus per infinita seculorum. Amen.
Cf. Hauréau, III. vol. 154^v, Appendix I. vol. 283. — Walther 9117, 18795.

³⁴ Fordítása: Hány féle ismeret szükséges az Isten házában? Négy. Úgy mint: a grammatika, a muzsika, a kánonjog és a naptárszámítás mestersége.

³⁵ Laskói Demeter kódexének vizsgálatához nyújtott tanácsokat, az értékes észrevételeket JELENITS Istvánnak, KÖRMENDY Kingának, NYOMÁRKAY Istvánnak és VIZKELETY Andrásnak e helyen is megköszönöm.

- f. 14 *Explicit iste liber parua sumpma per Dei gratiam omnipotentis est finis finito libro sit laus gloria Christo Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXX^{mo} Tercio etc.*
- ff. 14—15 *DICTA VARIA. Unde dicit Dominus (Mt 7, 21). — Et illa est oratio bon operis de qua Ecclesiastici (Eccli 29, 15). — Isaias (Is 1, 15). — Johannis (Jn 9, 31). — Chrysosthomus: misi ad te Isaiam prophetam. — Diabulus habet novem filias. — Bernaldus: Infelix est qui florem iuventutis offert diabolo. — Augustinus: Tempus nihil aliud est quam cursus ad mortem. — Augustinus: Erubescat homo ecce superbus. — Ambrosius: Nihil prodest homini ieiunare. — Paulus (Rom 8, 35). — Bernardus: Facilius est mortuos suscitare. — Gregorius: Qui non studet sollicitus. — Augustinus: Facilius potest Deus mundum. — Salomon (Prov 12, 1). — Item (Eccli 19, 2). — Isidorus: O homo qui sedebas in trono. — Bernardus: Miror de clericis qui non laborant. — Bernardus: Concedere tibi si bene deservis altari. — Bernardus: Quid querit praeter quotidianum victum. — Jeronimus: Quid querit . . . clerici pauperum est. — Canon dicit: Clerici bibendi causa. — Jeronimus: Nullus a presbitero missam audiat. — Augustinus: Penitentiam dare possumus. — Augustinus: Si neglexeris corrigere peccatum. — Unde ypocrisis sic difinitur: Iyocrisis est exterior si. mulatio sanctitatis tegens malitiam interiorem, etc.*
- ff. 15—16 *SERMO BREVIS DE PASSIONE CHRISTI. Hic sequitur bona materia de passione Christi. Nota circa illum textum denariorum numerum que materia passionis Christi prophetata fuit x sic infernum spoliavit et mortem, cum eo resurrexerunt. Hoc beatus Gregorius textu prealegato.*
- f. 16 *AENIGMA. Quot sunt necessaria in domo dei.*
- f. 16 *VERSUS HUNGARICI DE CORPORE CHRISTI. Oh ýstennek teste.*
- ff. 16—17 *DICTA VARIA. Isaye XXVII (Is 27, 1) — Ambrosius: Non est opus medico. — Isaye X. (Is 10, 3). — Oze III° (Os 4, 14). — Proverbiorum primo (Prov 1, 24—26; Ez 34, 12). — Yemie quinto (Jer 5, 28—29). — Michie quarto (Mich 3, 11). — Jeremie tertio: Triplex est materia (Jer 21, 12) — Bernaldus: Tene medium si non vis perdere.*
- ff. 17—18 *DEUTERONOMIUM XXVIII. (Deut 28, 1—14; Mt 19, 17; Mt 25, 34; Deut 28, 15—33).*
- ff. 18—18^v *CANTIO. Patris sapientia.*
- f. 18^v *ORATIONES VARIAE PRO COMMUNIONE*
- f. 19—55 *EWANGELICA COLUMBA. HISTORIAE PER BIBLIAM CUM ALLEGORIIS. Sancti Spiritus assit nobis gratia. Sequuntur istoriae per Bibliam. (Proemium de creatione et de Adam:) Postquam dominus noster omnipotens Deus constituit luciferum principem angelorum x Semper aliquid boni faciate operis ne vos diabolus inveniat occupatum . . . || . . . De sancto Petro apostolo (duae historiae). De sancto Paulo apostolo. De sancto Johanne evangelista.*
- f. 55 *Explicit Evangelica Columba per manus cuiusdam studentis in Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXXIII°.*
- ff. 55—63^v *LIBER TOBIAE (Tob 1, 1—14, 17).*
- f. 63^v *Explicit liber sancti Thobie per manus Demetri de Lasko in Anno Domini M^{mo} IIII^{mo} 34.*
- ff. 63^v—64^v *HISTORIA FRATRUM MACCHABAEORUM (2 Mac 7, 1—42).*
- ff. 64^v—66 *DICTA VARIA. Chrisostomus in omelia sua XVIII. Pauper semper est. — Quid est Kirieleison. — Quid est elemosina. — Ita dicit littera in illo impno Vexilla regis etc. Per quod datur intelligi. — Dominus ostendit se in multis figuris: Nunc dictus est leo. — Apostolus dicit: Quicumque dicit se esse sine peccato. — Nota quod in die novissimo totus mundus contremescet. — Nota quod sex sunt pena in purgatorio. — Quatuor modis liberabuntur a poenis illis. — Jeronimus super Matheo: quociens diem illum considero toto corde contremesco. — Augustinus: Si solus nosti aliquem. — Unde in ewangelio dixit Jesus (Lc 14, 12—13). Qualis est ista Christi sapientia pensate fideles qui estis in ecclesia militantis etc.*

- ff. 67—92 COMPUTUS METRICUS CUM COMMENTARIIS. Introductio: Fecit Deus duo luminaria in firmamento celi x In tertio autem huius libri est ut cognoscamus . . . — Computus metricus: Est duplex circulus lunaris sit vero primus x Ut sit inangaria quarta sequens feria. — Glossa ordinaria: Hic liber cuius subiectum est x et sic est finis istius libri cum suis utilitatibus fore quibus libet per divinam gratiam pro quo summus artifex rex universarum qui est Deus gloriosus sit benedictus in secula seculorum amen. Cf. Thorndike-Kibre, 554. col.
- f. 92 Explicit computus per manus Demetrii de Lasko in Anno Domini M^o III° XXXIII etc.
- ff. 92—92^v CISIO IANUS.
- f. 92^v SIGNA ET SIGNIFICATIONES NUMERORUM ARABICORUM.
- ff. 93—98^v KALENDARIUM.
- ff. 99—109 PASSIO CHRISTI SECUNDUM IOHANNEM CUM GLOSSIS INTERLINEARIBUS (Jn 18, 1—19, 42).
- ff. 109^v—113^v SERMO PRO FERIA VI IN PARASCEVE. In hac die ecclesia artissimum silentium et artissimum ieiunium peragit x sperare debemus firmiter quod suam misericordiam fudit in nobis. Qui cum patre et spiritu . . .
- ff. 114—114^v DICTA VARIA. Daniel propheta (Dan 14). — Augustinus: Ne putetis malos gratis esse.
- ff. 115—188 LEGENDAE SANCTORUM. Sequitur legenda sancti andree apostoli . . .
- ff. 186—188 Sermo de sancto Ladislao rege.
- f. 188 Explicit legenda sanctorum per manus Demetri de Lasko in Anno Domini M III° 3° quinto etc.
- ff. 188—196^v LIBER GENESIS (Gen 1, 1—16, 15).
- f. 197 FRAGMENTUM MUTILATUM CUIUSDAM LIBRI DE VIRTUTIBUS. Explicit liber per manus Jacobi de Wýbecz Anno Domini M.CCCC^o XX VII° in carnis priuio 2^a feria ante festum sancti petri. Tres digiti scribunt totum corpusque laborat Amen. Dicamus semper cum Christo . . .
- ff. 197—198 DIALOGUS ANGELI BONI ET MALI DE VIRTUTIBUS ET PECCATIS. Malus angelus dicit: Superbus sis. Angelus bonus respondit: Deus superbis resistit humilibus autem dat gratiam (Jac 4, 6; 1 Pet 5, 5) x Novum testamentum est multitudo veritatum quas Christus docuit . . .
- ff. 198^v—241^v BERNARDUS MORVALENSIS: CARMEN PARAENETICUM DE CONTEMPTU MUNDI. TRACTATUS METRICUS CUM COMMENTARIIS ET GLOSSIS EXTRAORDINARIIS. Tractatus metricus: Cartula nostra mandat tibi dilecte salutes x Hoc ubi det munus qui regnat trinus et unus. Glossa ordinaria: Si consurrexistis cum Christo (Col 3, 1—2). Haec verba proposita sunt x et exspectantes beatam spern et adventum domini Dei . . . Cf. Migne, PL 187, 1307—1314. Walther 2571, Bloomfield 74. p. 0693. nr., Hauréau, I. vol. 303—315, 321—324, II. vol. 190—191.
- f. 241^v Explicit Bernhardus per manus Demetri de Lasco cum suis utilitatibus et pertinentiis in Anno Domini Milesimo Quatuor centesimo Tricesimo quinto. Non laus scriptori sed laus Christo genitori. Penna fuit vilis et manus mea puerilis etc.
- f. 241^v—260 TRACTATUS METRICUS DE POENITENTIA SEU SUMMA POENITENTIAE. Cum commentariis et glossis extraordinariis. Glossa ordinaria: Non est dignus sciencia qui sciencie insurgit preceptor x Deum laudare studeatis qui est trinus . . . Tractatus metricus: Peniteas cito peccator cum sit miserator x Non nuptas cupias nec rex queras alienas. Cf. Migne, PL 207, 1153—1156. Hauréau II. vol. 65, III. vol. 308, VI. vol. 18. Walther 13564. Bloomfield 322. p. 3812. nr. Chevalier 15119.
- f. 260 Explicit sumpma penitencia per manus Demetri de Zemlen in anno Domini Milesimo III^{mo} XXX quinto. Laus tibi sit Christe quum liber explicit iste. Non laus scriptori sed laus Christo genitori. Penna fuit vilis et manus mea puerilis et sic est finis etc.

- ff. 260^v—266 DE IUDICIO ULTIMO. TRACTATUS METRICUS CUM COMMENTARIIS ET GLOSSIS EXTRAORDINARIIS. Proemium: Hec rettulit sanctus Matheus ewangelista Quia discipuli interrogaverunt dominum . . . Domine dic nobis quando erit dies iudicii x dominus noster Iesus Christus facit nos pervenire qui cum Deo . . . Amen. Tractatus metricus: Quatuor ad partes mundi sint angeli missi x Gaudia celorum coronabunt vos sine fine. Atque perducatur Dei vos potencia superna. Laus tibi sit caste quum liber explicat iste. Glossa ordinaria: Iudicio vos Christus x pro quo sit Deus gloriosus benedictus in secula seculorum Amen. etc.
Cf. Walther 15283. — Leyser, Polycarp: Historia poetarum et poematum medii aevi. Halle 1721. 2091. S.
- ff. 266^v—267^v DE PUERIS CATHECIZANDIS. Fili mi ne obliviscaris legis mee et praecepta mea x Ista si pueri scient, vallent eis, quia ut puta boni essent christiani etc.
- ff. 267^v—268^v CONFESSIO GENERALIS. Ego reus et confitens omnium malorum meorum. Confiteor Deo omnipotenti x vel causam invidiae, vel causam detractionis, vel causam irae etc. Cf. Hauréau II. vol. 158^v.
- f. 268^v ANECDOTA DE CHRISTO A IOHANNE BAPTISTA BAPTIZATO. Nota quod quidam sanctus quaerebat a multis doctoribus sacre pagine quibus verbis Christus baptizatus est a Johanne Baptista x Et qui de mundo non est ergo non diligit vos mundus (cf. Jn 15, 18—19).

HOLL, BÉLA

Ein unbekanntes mittelalterliches Schulbuch mit ungarischen Versen aus 1433

Der Kodex Nr. 10 der Bibliothek des Franziskanerkonvents (Samostan sv. Frane) in Šibenik (Jugoslawien), der den Titel *Liber Demetrii de Lasko* trägt, entstand zwischen 1433 und 1435 in Ungarn, wahrscheinlich in der Benediktiner-Klosterschule zu Pécsvárad. In dieser Papierhandschrift (268 Blätter) lassen sich fünf Schreiber unterscheiden, drei von ihnen haben sich auch genannt: Demetrius de Lasko hat 241, Demetrius de Zemlin 27 Blätter beschrieben, indem die einigen Zeilen des Jacobus de Ujbecz aus dem Jahre 1427 stehen auf einem Blatt, das ursprünglich nicht zum Handschriftencorpus gehörte. Im Kodex stehen Kapitel aus der Bibel, Predigten, Exempel, Legenden, für den Unterricht bestimmte Verstraktate mit Glossen, kürzere katechetische Texte, insgesamt 33 Stücke. Auf die leer gebliebenen Stellen wurden Sprüche, Zitate eingetragen. Auf der Rectoseite des 16. Blattes finden wir das ungarische, eucharistische Versgebet, eine Übertragung von 5 Versen aus drei Varianten des unter drei Textanfängen verzeichneten „Dictamens“ (*Corpus ave clarum domini . . . , Veneranda caro . . . , Ave caro Christi . . .*). Das Gebet vertritt das zweitälteste ungarische Sprachdenkmal in gebundener Rede. Auf den Pergamentvorsatzblättern stehen außerdem die vermutlichen ältesten Zeugen der ungarischen Notenschrift vom Ende des 12. Jahrhunderts. Schulbuchhandschriften ungarischer Provenienz liegen nur in 12 bekannten Exemplaren vor: in Budapester, Esztergomer (Graner), Wiener und Oxforder Sammlungen; die übrigen sind durch Mißgunste der ungarischen Geschichte verschollen. Der Kodex von Demeter Laskó vertritt also eine sehr bedeutende Quelle der ungarischen Kultur-, Literatur- und Sprachgeschichte.